

Середницька А. Я.,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Національного університету «Львівська політехніка»

МЕТОДИ ІДЕОГРАФІЧНОЇ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ДІЄСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ

Анотація. У статті розглянуто проблеми ідеографічної класифікації дієслівної лексики сучасної української літературної мови, а також описано основні методи вибору концептів, реєстрових одиниць ідеографічного словника.

Ключові слова: ідеографічний словник, дієслова переміщення, концепт, мовна картина світу, лексико-семантичний варіант.

Постановка проблеми. До ідеографічних словників належать лексикографічні праці з ономазіологічним принципом укладання, від ідеї (концепту) до графічного образу лексеми. Ідеографічний словник відтворює будову лексичної системи, комплексно описує зв'язки між лексичними одиницями. Він заснований не на алфавітному, а ономазіологічному принципі й відображає семантичні зв'язки між словами.

У традиційних семантичних словниках реєстрове слово пояснюють інші слова. Реєстровими одиницями ідеографічного словника є концепти, що містять узагальнені уявлення мовців про навколишню дійсність. Кожному концепту відповідає множина лексичних одиниць, значення яких містить ознаки концепту. Кожне слово правої частини словникової статті є мовною актуалізацією концепту, тому її можна порівняти з семантичним полем. У масштабах словника це дає змогу згрупувати лексику в сукупність семантичних полів, назвами яких є концепти.

Оскільки між концептами існують зв'язки частина-ціле, їх систематизують, поєднуючи в синоптичну схему. Вона впорядковує не тільки концепти, а й відповідні їм словникові статті. У результаті між групами дієслів встановлюються ієрархічні залежності, аналогічні до міжконцептуальних зв'язків. Крім того, синоптична схема є систематизованим відображенням узагальнених уявлень мовців про навколишній світ. Це дозволяє стверджувати, що ідеографічний словник є виявом мовної картини світу [4, с. 267; 5, с. 23].

У нашій роботі описано формування фрагмента ідеографічного словника дієслів переміщення.

Мета статті – встановити закономірності виокремлення концептів та відбору їхніх лексичних відповідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеографічні дослідження мають давню традицію, перші такі словники було укладено ще для грецької мови й санскриту. Однак ідеографія почала особливо активно розвиватись останні 150 років, коли лінгвісти почали вивчати мову як систему. 1852 року П.М. Роже уклав ідеографічний словник англійської мови, який витримав багато видань і переробок [19]. Його послідовниками були Е. Блан [14], П. Буассьєр [16], Р. Галліг і В. фон Вартбург [15], Ф. Дорнзайф [18], Х. Касарес [17]. Для російської мови ідеографічні словники уклали Ю.М. Караулов [8], В.В. Морковкін [6], а також колектив авторів під керівництвом Е.В. Кузнецової, а згодом Л.Г. Бабенко [3], видано словник О.С. Баранова [2] та слов-

ник під ред. Н.Ю. Шведової [9]. В українському мовознавстві ідеографічні дослідження проводили Н.П. Дарчук, І.М. Гетман, Н.Ф. Грозан, Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, Ю.Ф. Прадід, О.М. Сірук, Н.В. Сніжко, Ж.П. Соколовська та ін. Укладено ідеографічний словник нової лексики [1]. Термінологічні тезауруси уклали І.В. Асмукович, І.Я. Гродський, Н.П. Дарчук і В.М. Сорочкін, С.М. Дерба, О.М. Коссаєв і С.Л. Маньковський, С.О. Сисоєва та І.В. Соколова, О.М. Сірук, В.В. Тарасова та ін. Водночас вивчення методів ідеографічної класифікації залишається актуальним і до цього часу.

Новизну нашого дослідження зумовлює те, що деякі аспекти ідеографічної класифікації дієслів ще не до кінця з'ясовані. Це пов'язано з тим, що значення дієслів є сигніфікативним, процесуальним і вимагає глибокого семантичного аналізу для виявлення інтегральних ознак, що можуть лягти в основу ідеографічної класифікації.

Виклад основного матеріалу. До ідеографічного словника дієслів переміщення увійшли більше 8 000 тисяч лексико-семантичних варіантів дієслів, що виражають категорію переміщення. Усі вони утворюють семантичне макрополе. В його основі перебуває категоріальний концепт **переміщатися**. Як ми встановили у процесі аналізу значень дієслів, у мовній картині світу сучасної української мови зміст концепту **переміщатися** формують ознаки простору, часу, способу переміщення предметів.

Концепт **переміщатися** є вершиною синоптичної схеми словника – сукупності всіх наведених у словнику концептів різного рівня узагальнення. За принципом частина-ціле його уточнюють конкретніші концепти **зміна розташування предмета у просторі, напрям переміщення, спосіб переміщення, траєкторія переміщення, фази переміщення**. У структурі макрополя їм відповідають однойменні субполя – семантичні об'єднання словникових статей. До складу субполів входять 57 мікрополів, що відповідають словниковим статтям [10, с. 65].

Щоб провести ідеографічний поділ макрополя дієслів переміщення на субполя (об'єднання словникових статей) і мікрополя (словникові статті), треба дібрати систему концептів. Для цього слід проаналізувати зміст мовної категорії переміщення, що містить інтегральну та диференційні ознаки.

Інтегральна ознака, відповідність якій обов'язкова для всіх дієслів макрополя, визначає суть мовного розуміння категорії переміщення – «переміщення у просторі з плином часу». Вона входить до змісту категоріального концепту **переміщатися**.

Часткові, диференційні ознаки уточнюють інтегральну, описуючи різноманітні різновиди й характеристики переміщення. Вони формують зміст конкретніших концептів. Оскільки супровідні ознаки є ієрархічно нерівноцінними, більш загальні входять до змісту концептів субполів (наприклад, **спосіб**

переміщення), менш загальні – мікрополів (наприклад, **переміститися за допомогою транспорту**), а більш конкретні використовуються для поділу мікрополів на лексико-семантичні групи. Це можуть бути як лексико-семантичні ознаки, на основі яких виокремлено синонімічні ряди (наприклад, «іти великою масою (товпитися)», «іти дрібними кроками, швидко (дріботити)»), так і лексико-граматичні ознаки однократності переміщення, часу його тривання, інтенсивності тощо.

Існує два способи виокремлення ознак категорії переміщення: дедуктивний та індуктивний. Дедуктивний метод передбачає логічний аналіз ситуації переміщення, поєднаний із врахуванням досвіду інших ідеографів і використанням елементів наукової картини цього явища. Оскільки наукові поняття становлять вагомий частку елементів синоптичної схеми, ми використовували філософську та фізичну довідкову літературу.

Для філософії характерний загальний погляд на рух як «форму існування буття» [13, с. 558]. Без сумніву, таке розуміння руху є недостатньо конкретним для мовної системи. Тоді як філософія аналізує фундаментальні властивості руху, абстрагуючись від окремих форм його прояву (механічної, фізичної, хімічної, біологічної, суспільної), лінгвістичне розуміння руху є спрощеним і стосується найпростішої його форми – просторового переміщення.

Просторове переміщення, тобто механічний рух, визначають як «зміну з плином часу взаємного розташування тіл або їхніх частин у просторі» [12, с. 325]. Це «рух будь-яких матеріальних тіл (крім елементарних частинок), що відбувається із швидкостями, малими порівняно зі швидкістю світла» [12, с. 326]. Те, що мовна картина світу відображає передусім макросвіт, не викликає сумніву. Процеси, які відбуваються на мікрорівні, а також інші, вищі форми руху, можна описати мовними засобами, але загалом вони опиняються поза безпосередньою мовною компетенцією. Лексичні одиниці, які позначають ці поняття, не входять у загальноживаний масив дієслів, оскільки є набуток спеціалізованої термінології. В інших випадках ці поняття опиняються на периферії значень відомих дієслів.

Отже, лінгвістичне розуміння категорії переміщення наближене до фізичного поняття механічного руху як зміни розташування тіла у просторі з плином часу. Поняття механіки, які можуть бути застосовані для формування синоптичної схеми руху, можна класифікувати за її трьома розділами: кінематика – поняття траєкторії, швидкості; статика – поняття нерухомості; динаміка – поняття деформації, причини руху.

Використання понять, запозичених із фізики, філософії та інших наук, є доречним тільки на вищих рівнях синоптичної схеми. Про позамовність категоріальних концептів свідчить те, що вони є універсальними в ідеографічних словниках різних мов.

Однак треба врахувати, що мовне і наукове сприйняття світу не завжди збігаються. У мові як інертній та загальноживаній системі відобразився і донауковий, і повсякденний підхід до осмислення дійсності. Через те картина світу в її мовному відображенні є спрощеною, з елементами практично-побутового, життєвого сприйняття дійсності. Особливо виразно ця мовна специфіка виявляється на менш абстрактних рівнях синоптичної схеми, де розташовані конкретніші концепти, підпорядковані загальним поняттям та універсальним категоріям, склад яких ближчий до наукового знання. Надзвичайно глибокою своєрідністю наділена також мовна інтерпретація

окремих понять. Через це дедуктивний метод, який дає достовірні результати на вищих рівнях синоптичної схеми, під час її подальшої низхідної розбудови починає нав'язувати лексику невластиву для неї класифікацію. Адже лексика – це система, якій притаманна самобутня семантична організація.

Отже, під час моделювання синоптичної схеми, крім залучення екстралінгвістичної системи концептів, отриманої дедуктивним шляхом, необхідно аналізувати категорію переміщення, виражену в лексичних значеннях дієслів та структурних зв'язках між ними. Метод, що передбачає аналіз лексичного матеріалу з метою пошуку характерних саме для мови узагальнень, традиційно називають індуктивним. Лексична система містить чимало узагальнювальних елементів, що можуть стати основою для об'єднання інших одиниць того ж рівня. До таких компонентів можна зарахувати ядро лексичного, поняттєвого поля, домінанту синонімічного ряду, гіперонім, на мікрорівні – інтегральну сему у семемі тощо. Інтегральні слова та семи демонструють своєрідність мовного поділу категорії переміщення на ознаки і специфіку мовного вираження понять.

Особливу увагу необхідно звернути на лексичні одиниці, пов'язані синонімічними, антонімічними та словотвірними зв'язками. Ці зв'язки забезпечують вихід на вищий рівень абстрактності поняття. Зокрема, для синонімічного ряду таким узагальнювальним компонентом є його домінанта. [4, с. 96]. Антоніми також мають спільну поняттєву основу, на тлі якої розгортається протилежність їхніх значень. Узагальнювальний потенціал характерний і для словотвірних зв'язків. У багатьох випадках вихідне слово об'єднує групу похідних, які відрізняються від нього лише відтінками словотвірних значень: *бігти* – *вбігати*, *вбігати*, *збігати*, *добігати*, *відбігати*. Через це під час визначення інтегральних лексем основну увагу слід приділяти непохідним дієсловом.

Матеріалом для встановлення інтегральних лексем і сем є визначення тлумачного словника, оскільки в ньому слова здебільшого пояснені через відсилання до синоніма-домінанти, гіпероніма, твірного слова. Часто слово визначають, перераховуючи його інтегральні та диференційні семи.

Щоб формалізувати аналіз лексичних значень дієслів, ми використали дефініції «Словника української мови» в 11-ти томах [11], адже у визначеннях тлумачного словника відображається семна структура слова. За концепцією Е.В. Кузнецової, слово-основний відповідник у тлумаченні передає інтегральні семи слова, а конкретизатори є диференційними [7, с. 87].

Отже, ідеографічний поділ лексичного наповнення дієслів переміщення відбувається на основі ознак, які можна виокремити, аналізуючи їхні значення. Інтегральна сема формує зміст категоріального концепту **переміститися**, який об'єднує дієслова переміщення у макрополі, а масив диференційних сем входить до змісту конкретніших концептів.

Висновки. Таким чином, можемо зробити висновок про необхідність поєднання у синоптичній схемі ідеографічного словника апріорної поняттєвої класифікації, отриманої дедуктивним методом, із результатами аналізу лексичних значень дієслів. На вищих рівнях синоптичної схеми множину концептів доцільно формувати дедуктивним методом, але у конкретній її частині, наближеній до лексичного матеріалу, варто використовувати результати, отримані індуктивним аналізом лексики. Остаточна версія концептуального наповнення ідеографічної схеми повинна бути наслідком синтезу цих двох підходів.

Література:

1. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / С.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пузирева, Ю.В. Романюк. – К. : ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.
2. Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка / О.С. Баранов. – М. : ЭТС, 1998. – 840 с.
3. Большой толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы. Английские эквиваленты / под ред. Л.Г. Бабенко. – М. : АСТ – Пресс КНИГА, 2007. – 576 с.
4. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография / Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с.
5. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский. – М. : Наука, 1990. – 103 с.
6. Комплексный учебный словарь: Лексическая основа русского языка: около 10 000 лекс. ед. / под ред В.В. Морковкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : АСТ, 2004. – 872 с.
7. Кузнецова Э.В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов / Э.В. Кузнецова // Вопросы металингвистики. – Л. : Изд.-во Ленинград. ун-та, 1973. – С. 84–95.
8. Русский семантический словарь. Опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову / Ю.Н. Караулов, В.И. Молчанов, В.А. Афанасьев, Н.В. Михалев. – М. : Наука, 1982. – 566 с.
9. Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений / под. общ. ред. Н.Ю. Шведовой. – Т. 4. Глаголы с ослабленной знаменательностью: глаголы-связки и полужнаменательные глаголы, глаголы фазовые, глаголы модальные, глаголы связей, отношений и именования. Дейктические глаголы. Бытийные глаголы. Глаголы со значением собственно активного действия, деятельности, деятельностного состояния. – М. : РАН ИРЯ, 2007. – 952 с.
10. Середницька А.Я. Ідеографічний словник дієслів переміщення як засіб представлення системності лексики / А.Я. Середницька // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». – Вип. 15. – С. 64–67.
11. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
12. Вакуленко М.О. Фізичний тлумачний словник / М.О. Вакуленко, О.В. Вакуленко. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2008. – 767 с.
13. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди ; голов. ред. В.І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
14. Blanc Elie. Dictionnaire universel de la pensee. Alphabetique, logique, et encyclopedique. Classification naturelle et philosophique des mots, des idees et des choses / Elie Blanc. – Lyon, Vitte, 1899. – P. 2. – 1603 p.
15. Begriffssystem als Grundlage der Lexikographie / R. Hallig von Wartburg W. – Berlin Akademie – Verl, 1963. – 315 p.
16. Boissiere P. Dictionnaire analogique de la langue francaise / P. Boissiere. – Paris : Larousse, 1862. – 1439 p.
17. Diccionario ideologico de la lengua Espanola / Julio Casares. – Barselona, 1951. – 351 p.
18. Dornseiff Franz. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen / Franz Dornseiff. – Berlin – New York – Leipzig, 1970. – 925 s.
19. Roget P.M. Thesaurus of English words and phrases classified so as facilitate the expression of ideas and assist in literary composition / P.M. Roget Lnd. – 1852.

Середницька А. Я. Методи ідеографічної систематизації глагольної лексики

Анотація. В статті проаналізовано проблеми створення ідеографічного словаря, лексическа части якого складає 8 066 лексико-семантичних варіантів глаголів переміщення сучасного українського мови. Визначено місце словаря серед робіт сучасної лексикографії, його роль в відтворенні картини світу українського мови.

Ключові слова: ідеографічний словар, глаголи переміщення, концепт, мовна картина світу, лексико-семантичний варіант.

Serednytska A. Principles of design of the ideographic dictionary

Summary. The article describes design principles of the ideographic dictionary (fragment, 8 066 Ukrainian motion verbs) and examines related theoretical problems of its creation, especially reconstruction of the national conceptualization of the surrounding world.

Key words: ideographic dictionary, motion verbs, concept, conceptual sphere, lexico-semantic variant, conceptualization of the surrounding world.